

Осмонова Наргул Ыманалиевна
“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СТИЛИСТИКАСЫ
Осмонова Наргул Ыманалиевна
СТИЛИСТИКА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ЭПОСЕ “МАНАС”
Osmonova Nargul Imanalievna
STYLISTICS OF PHRASEOLOGISMS IN THE EPIC “MANAS”

УДК 494.3: 8.08

Аннотация. Макалада С.Орозбаковдун вариантындагы “Манас” эпосунун алкагында тилдик бирдиктер, фоностилистикалык каражаттар талдоого алынды. Эпостун уккулуктуу, таасирдүү болушун, угармандын эстеп калуусун камсыздаган фонетикалык бирдиктер жана алардын түрлөрү конкреттүү факты-далилдердин мисалында талдоого алынды. Ассонанс, аллитерация, инверсия кубулушу, оксюморон сыяктуу каражаттар эпостун көркөмдүгүн арттырып, сүрөттөлүп жаткан окуяны окурманга образдуу, элестүү кылып, ар тараптуу ачып берүү максатында пайдаланылгандыгы каралды.

Жыйынтыгында “Манас” эпосунун тексттинде кыргыз тилинин негизги байлыгы жатканы, аны жокко чыгаруу мүмкүн эместиги белгиленди. Эпостон көптөгөн лингвопэтиканын, лингвостилистиканын багыттары боюнча, ал тургай тилдик бирдиктердин, троптун түрлөрү, стилдик фигуралардын ар бирин өзүнчө предмет кылып алып, иликтөө жүргүзүүгө боло тургандыгы тастыкталды. Келечекте жүздөгөн илимий эмгектердин изилдөө объектиси болору аныкталды.

Урунттуу сөздөр. “Манас”, көркөм сөз каражаттары, фоностилистикалык каражаттар, фразеологизмдер, ассонанс, аллитерация, оксюморон ж.б.

Аннотация. В статье о материалах эпоса «Манас» в записи С. Орозбакова рассматривает языковые результаты и фоностилистические средства. Анализируются фоновые причины и их виды, обеспечение звучности, выразительности эпоса и содействие запоминанию слушателей, на основе конкретных фактов и примеров. Такие средства, как ассонанс, аллитерация, инверсия, оксюморон, подчеркивающие художественность эпоса, они придают описываемым событиям яркость, образность и многогранность, делая их более живыми и выразительными для восприятия читателя.

В результате исследования было установлено, что текст эпоса «Манас» представляет собой неоценимое богатство кыргызского языка. Значение эпоса невозможно переоценить.

Подтверждено, что эпос может служить для исследований во многих направлениях лингвопэтики и лингвостилистики. Более того, каждую языковую единицу, вид тропов или стилистических фигур, встречающихся в тексте эпоса, можно рассматривать как отдельный предмет изучения. Определено, что в будущей эпохе станет объектом сотен научных исследований.

Ключевые слова. «Манас», художественные средства, фоностилистические средства, фразеологизмы, ассонанс, аллитерация, оксюморон и др.

Abstract. In the article on the materials of the epic “Manas” in the record of S. Orozbekov examines the linguistic results and phonostylistic means. It analyzes phonological causes and their types, providing sound, expressiveness of the epic and promoting memorization of listeners, on the basis of specific facts and examples. Such means as assonance, alliteration, inversion, oxymoron, emphasizing the artistry of the epic, they give the described events brightness, imagery and versatility, making them more vivid and expressive for the perception of the reader.

As a result of the study it was established that the text of the epic “Manas” is an invaluable wealth of the Kyrgyz language. The significance of the epic cannot be overestimated.

It was confirmed that the epic can serve for research in many directions of linguopoetics and linguostylistics. Moreover, each linguistic unit, type of tropes or stylistic figures occurring in the text of the epic can be considered as a separate subject of study. It is determined that in the future epic will become the object of hundreds of scientific studies.

Key words. *“Manas”, artistic means, phonostylistic means, phraseologisms, assonance, alliteration, oxymoron and others.*

Элдик оозеки чыгармалар, “Манас” эпосунун тили, жалпы кыргыз тарыхы, маданияты, руху ошондой эле залкар акын-жазуучуларыбыздын чыгармалары кыргыз тилинин лексикасынын бай экендигин далилдеп келет. Кыргыз тилин мыкты өздөштүрүп, маселенин түп тамырын толук сезүү үчүн жана анын маанисин ичкериден түшүнүү үчүн “Манас” эпосу менен жакындан тааныш болуу маанилүү. Башка тилде эпостун мазмунун түшүнүү мүмкүн болсо да, анын терең философиясы, улуттун аң-сезими жана маданий дөөлөттөрүн чыныгы деңгээлде кыргыз тили аркылуу гана ачып берүүгө болот. Кыргыз тили өзүнө бир бүтүн элдин руханий дүйнөсүн, тарыхын жана жашоо системасын камтып турат. Ал аркылуу биз өзүбүздүн эң кымбат маданий баалуулуктарыбызды, тажрыйбаларыбызды жана руханий байлыктарды тааный алабыз.

“Манас” эпосун изилдөө жана түшүнүү үчүн кыргыз тилинин грамматикасы, лексикасы, тилдик каражаттарын, идиоматикалык өзгөчөлүктөрүн жана стилистикалык аспектилерин тууралуу маалымдар болуу зарыл. Анткени тил тексттин риторикасын, лингвостилистикасын жана анын маанилерин кенен ачып берүүгө жардам берет.

Биз бул макалада С.Орозбаковдун вариантында “Манас” эпосунан алынган фразеологизмдердин ордуна, семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрүнө токтолобуз. Жогоруда белгилеп өткөндөй эпосто кыргыз тилинин бай казынасы, кеп каражаттардын кени жатат. Албетте, алардын катарында тилдин бирдиктеринин өзгөчө формаларынын бири, көркөм кепте жыш учуроочу фразеологизмдер да бар.

Тил илиминде фразеологизмдер ойду образдуу, элестүү берип, өтмө мааниде колдонулган, эки жана андан ашык компоненттен турган каражаттар катары сыпатталат. Мындан сырткары фразеологизмдердин кепте колдонулушунда фонетикалык стилистиканын бирдиктери болгон ассонанс, аллитерация, ыргактуулук, интонацияны да кездештирүүгө болот.

Тексттин алкагындагы фразеологизмдердин фоностилистикасы – фразеологиялык каражаттардын көркөм боёктуулугун, тыбыштардын ассимиляциясын, андагы өзгөчөлүктөрдү, айтылышындагы ритм, тыбыштык айкалыштарын, окурмандын же угармандын кабыл алуудагы маанилик жана эмоционалдык-экспрессивдик жүгүн талдоого алат.

Алсак, **аллитерация** айтылышы окшош үнсүз тыбыштардын кепте катар келиши. Фоностилистиканын бир элементи аллитерация фразеологизмдердин айтылышында ыргактуулукту жаратып, эмоцияны күчөтөт.

*Бир миң колу кызарды,
Билсең жумуш узарды.
Бир миң колу көк болуп,
Курттай кайнап чыгыптыр,
Кумурскадан көп болуп.*

Келтирилген мисалда **курттай кайнап чыгыптыр, кумурскадай көп болуп** деген саптарда [к] тыбышынын аллафону угуучунун же окурмандын сезимине таасир этип, дообуш кооздугун жарата алган.

Аллитерациянын жардамы менен берилип жаткан ой элестүү туюнтулат. Кептин эстетикалык кудурети, эмоция-экспрессивдүү таасири андан да жакшыраак күчөтүлөт.

*Тийишкен экен бектерим,
Тилекти кудай бергени.
Көктөн тилеп жүргөнүм,
Көрүнөө жерден келгени,*

Көктөн издегени жерден табылуу деген фразеологизм кыргыз тилинде даяр материал катары калыптанып колдонулуп келет. Ал эми алынган үзүндүдө ошол фразеологизм ыргактуулукту уюштуруу максатында **көктөн тилеп жүргөнүм, көрүнөө жерден келгени** деп грамматикалык структурасы бузулуп, индивидуалдашып, өзгөчө формада колдонулду. Мында да аллитерацияны [к] тыбышы түзүп, кооздукту жаратып келди.

Аллитерация кубулушу тээ байыртадан бери эле келе жаткан стилдик фигура, ал кыргыз поэзиясынын байыркы доорунан бери калыптанып келип, муундан-муунга өтүп, бүгүнкү күндө профессионалдуу адабиятта да кеңири пайдаланылат.

Фоностилистиканын да бир каражаты **ассонанс**, б.а., сүйлөмдө, саптарда үндүү тыбыштардын үндөшүп келиши. Маалымат алмашууда ассонанс автордун сүйлөө стилин, кебинин таасирдүүлүгүн көрсөтөт. Эмоциялык маани жана эмоциялык баалоодо фразеологизмдердин фоностилистикасында да маанилүү ролду ойнойт.

Түрк тилдериндеги сингармонизм закону байыркы тарыхка ээ. Сингармонизм законуна баш ийген түрк тилдеринде төл сөздөрүнүн биринчи үндүү тыбышы чечүүчү ролду ойнойт, б.а., сөздүн биринчи муунундагы тыбышка карата калган фонемалар ыңгайлашып жайланышат. Түрк тилдер тобуна кирип, үндөштүк мыйзамы жакшы өнүккөн, сөздөрдө үндүү, үнсүз тыбыштар кезектешип катар жайгашып түзүлгөн кыргыз тили да, албетте, бул мыйзамдан четте калган эмес.

Каяша айтар ким деди.

Карарган журттун баарысын

Кирпигине илбеди,

Киши экен деп билбеди.

Мында **кирпигине илбеди** деген туруктуу сөз айкашынан тил күүсүнө карай ичке □и-и-и-е и-е-и□ формасында үндүүлөрдүн үндөшүүсүн көрүүгө болот.

Кепте ыргактуулукту, добуш кооздугун уюштурууда фразеологизмдердин фоностилистикасы үндүү тыбыштардын канчалык деңгээлде маанилүү, таасирдүү экендигин аңдоого жардам берет. Кептин угумдуулугун артырат. Фразеологизмдердин стилистикасын изилдөөдө сингармонизм закону, ассонанстын жыш учурашы пикир алышууда маанилүү орунда турат.

Ай ботом, өлөңдүү жерге өрт койгон,

Бир өткүр бала десеңчи

Өз журтума чуу салчу

Жеткир бала десеңчи

Кара сууга кан куйган

Бир канкорду тууган белем да

Калайыкка чаң салган

Анткорду тууган белем да

Тентек, шок, абдан кыймылдуу маанисин образдуу берип келген **өлөңдүү жерге өрт койуу** – туруктуу айкашынан тил күүсүнө жана эрин күүсүнө карай *ө // ү* тыбыштарынын үндөшүп келгени көрүнүп турат.

Инверсия – угуучунун же окурмандын көңүлүн буруу, ойдун таасирдүүлүгүн арттыруу үчүн сүйлөмдүн кайсы бир мүчөсү стилдик максатка ылайык өзүнүн түз орун тартибин өзгөртүп жайгашуусу *инверсия* кубулушу болуп саналат □ 1□.

Биз изилдөөгө алган эпосто фразеологизмдердин түз орун тартиби бузулуп, инверсияланып келиши абдан арбын кездешет.

Баркыраган добушу

Тай чабым жерден угулду

Олтурат элем үйүмдө

Опколжуп келип жүрөгүм

Оозума тыгылды (С.О.1-кит.)

Бул мисалда калыптанып калган туруктуу сөз айкашынын катар тартиби экспрессивдүү интонация менен ажырап, эки сапка бөлүнүп колдонуп, ыргак жаратып келгенин көрүүгө болот.

“... инверсия ыргактык-интонациялык структураны, муун өлчөмдөрүнүн бирдейлигин, уйкаштыкты сактоо сыяктуу милдеттер менен катар көркөм-эстетикалык максатта да колдонулуучу көрүнүш болуп эсептелет [1]”

Арышын керип адымдап,
Айгайын алтай салыптыр,

Ачып көздү жумганча

Бир тору тай келип калыптыр

Абдан тез, бат деген семантиканы камтыган ***көз ачып жумганча*** – элдик фразеологизми трансформацияланып, түз орун тартибин өзгөртүп *ачып көздү жумганча* формасында колдонулуп, поэтикалуулукту пайда кылды.

Кепте туруктуу айкаштарынын орун алмашы көркөмдүктү жаратуу менен бирге кайсы бир семантикага басым жасап, бөлүп көрсөтүү максатында керектелинет.

Демек, инверсия ар кандай стилдик ыкмада колдонулуучу, абдан күчтүү стилистикалык фигура болуп саналат. Ал ритм түзүүдө, негизги элементи бөлүп көрсөтүүдө, эмоционалдуулукту, экспрессивдүүлүктү күчөтүп, керектүү боёк берүүдө мыкты роль ойноп, угумдуулукту артырып, контексттеги фразеологизмдердин өтмө маанилүүлүгүн кеңейтет.

Тилдик каражаттар – метонимия, метафора, снекдоха сыяктуу троптун түрлөрү, архаизмдер, диалектизмдер, каргыш сөздөрү өңдүү чектелген лексикалар жана алардын катарында фразеологизмдер да кептин сапатын жакшыртуу, көркөм кептин мүмкүнчүлүгүн артыруу үчүн кызмат өтөйт. Элдик тилдин бай казынасынан алынган тилдик каражаттардын өзгөчө ыкмада колдонуусу сүрөткердин тилдик туюму, дүйнө таануусу, сезимталдыгы жана турмуштук тажрыйбасынан көз каранды келет.

Эпостогу ***маанилеш фразеологизмдердин*** стилдик кызматын карап көрөлү.

Кеткенден алар кегимди

Кек алганын көрөрмүн,

Кетирбесе эбимди

Өткөндөн алар өчүмдү

Өч алганын көрөрмүн

Өлтүрбөсө өзүмдү (С.О.1-кит)

Мисалда бири-бирине мааниси жагынан жакын болгон *кеткенден алар кегимди, өткөндөн алар өчүмдү* фразеологизмдери удаа колдонулуп жатат. Мындай синоним фразеологизмдердин катар колдонулушу кырдаалды, ошол учурдагы абалды жеткиликтүү сүрөттөп берүү максатында, же абалды ар тараптан ачып берүү үчүн да колдонулат.

Алкымга жүрөк чыкканы,

Боконо жүрөк болк этип,

Боор-өпкөсү солк этип,

Жүрөгү кетип кабынан

Билеги кетип сабынан (С.О. 2-кит.)

Бул үзүндүдөн ***боконо жүрөк болк этип // боор-өпкөсү солк этип // жүрөгү кетип кабынан // билеги кетип сабынан*** деген мааниси бири-бирине жакын 4 туруктуу айкаш удаа колдонулду. Ошол абалда, болуп жаткан окуяда каармандын абдан катуу коркуп кеткендигин, тынчсыздануусу күчтүү болгонун окурманга образдуу, элестүү кылып, ар тараптуу ачып берүү максатында жогорудагы синоним фразеологизмдер параллель пайдаланылган.

Балтыр этиң толо элек

Балбан чагың боло элек

Жүрөк этиң толо элек

Жүткүнөр чагың боло элек (С.О.1-кит)

Балтыр этиң толо элек // жүрөк этиң толо элек

Эпосто кыргыз тилинин кеп байлыгынын, тилдик каражаттарынын, бардык мүмкүнчүлүктөрү кеңири, ар тараптуу иштетилген. Ыр саптары жорго сымал сөздөрдүн керемети аркылуу баян этилген. Айтуучу тилдик бирдиктерди окуянын жүрүшүнө ылайыктап, аларды контексте орду менен колдонуу аркылуу эпостун эстетикалык

татымын арттырып, угармандын, окурмандын акыл-эсине күчтүү таасир калтырып, жандуу элести тартуулай алган.

Эпостогу фразеологизмдерде фонетикалык жактан кооздукту уюштуруучу ассонанс, аллитерация, сингормонизмдер (*Корккон баланын көзүнө кош көрүнгөн го; ийри-буру суу кечип, ит жойлобос жол басып*); (*ою онго, санаасы санга бөлүндү; балтыр этиң толо элек, баатыр болор чагың боло элек, үзүлгөндү улаган, чачылганды жыйнаган, сакадай бою сары алтын, атка жеңил тайга чак ж.б.*); экспрессивдүү синтаксемалар, инверсияланган жана парцелляция кубулуштары абдан жыш колдонулат.

Жарык күнү түн болуу; тилдүү дудук; эскинин жаңысы; капилеттен сөз, караңгыдан жол табуу – сыяктуу сыйлыгышпагандарды сыйлыгыштырган, бирикпегендерди бириктирген оксюморон-фразеологизмдерди да кездештирүүгө болот. Тилчи-окумуштуу А.Бешкемпирова өз изилдөөсүндө белгилегендей «Манас» эпосунда колдонулган оксюморондор аркылуу чыгарманын көркөмдүгү артып, курч сөздүүлүк, образдуулук, элестүүлүк берилди. Манасчынын айтайын деген оюн даана, так, таамай сүрөттөөдө ат көтөргүс кызмат аткарды [2.]

Жыйынтыктап айтканда, “Манас” эпосунун тексттинде кыргыз тилинин негизги байлыгы жатканын тануу, жокко чыгаруу мүмкүн эмес. Көптөгөн лингвопэтиканын, лингвостилистиканын багыттары боюнча, ал тургай тилдик бирдиктердин, троптун түрлөрү, стилдик фигуралардын ар бирин өзүнчө предмет кылып алып, иликтөө жүргүзүүгө болот. Келечекте жүздөгөн илимий эмгектердин изилдөө объектиси болоруна терең ишенебиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдыкеримова А. Лингвопэтика. Каракол. 2008
2. Бешкемпирова А.И. Сагымбай Орозбаковдун “Манас” эпосунда оксюморондордун колдонулушу. [Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана](#). 2023. № 9. С. 343-346.
3. Кыдырбаева Р.З. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. - Бишкек. 2004. 572 б.
4. Орозалиева Ж. “Манас” эпосу жана К.Асаналиев. - КыргызПатенттин кабарлары: Интеллектуалдык менчик жана инновациялар маселелери. - 2/2021. – Бишкек, 2022 – 82-85-бб.
5. Орозбаков С. Манас. ред. колл. - Фрунзе: Кыргызстан, 1978. - 1-китеп
6. Осмонова Н. Ашым Жакыпбековдун “Теңири Манас” романындагы тилдик бирдиктерге сереп // Ж.Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. - Бишкек, 2017/4 (92). 120-126-б.
7. Бакирова, Г. К. Фразеологизмдердин таалим-тарбиялык функциясы / Г. К. Бакирова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 2(60). – P. 109-117. – EDN OSRHFH.